

УДК 81'367:811.161.2+162.1

Оксана КОРПАЛО,

*аспірант кафедри української мови ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника"
(Україна, Івано-Франківськ) ksa189@yandex.ru*

ДЕЙКТИЧНО-АНАФОРИЧНА ФУНКЦІЯ ГРАМЕМИ НЕ-УЧАСНИКА КОМУНІКАЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано специфіку третьої особи як компонента семантико-синтаксичної категорії особи та особливості її репрезентації в польській мові у зіставному аспекті. З'ясовано, що характерним для семантики грамеми не-учасника комунікації є наявність граматичного відношення – прямого чи прихованого – до виконавця дії. Виокремлено означене предметно-особове, неозначено-особове та узагальнено-особове вживання дієслівних форм 3-ої особи.

Ключові слова: *категорія синтаксичної особи, граматика, семантика, суб'єкт, третя особа, дейксист.*

Лит. 11.

Oksana KORPALO,

*postgraduate of Ukrainian language's department, SHEE "Vasyl Stefanyk Precarpathian National University" (Ukraine, Ivano-Frankivsk)
ksa189@yandex.ru*

DEYKTIC-ANAFORIC FUNCTION OF GRAMMEME NOT PARTICIPANT COMMUNICATION IN POLISH

The specifics third person as a component of semantic-syntactic category of persons and particularly its representation in the Polish language in contrastive aspect had analyzed in the article. It was shown that characteristic semantics grammeme non-participant communication was grammatical relation - direct or covert - to the performer of action. There was determined definitions of subject-personal, indefinite-personal and personal use generalized forms of verbal 3rd person.

Key words: *syntactic category of persons, grammar, semantics, the subject, the third person, deykstys.*

Ref. 11.

Оксана КОРПАЛО,

*аспірант кафедри українського язика ГВУЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника"
(Україна, Івано-Франковськ) ksa189@yandex.ru*

ДУЙКТИЧЕСКО-АНАФОРИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ГРАМЕМЫ НЕ-УЧАСТНИКА КОММУНИКАЦИИ В ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье проанализирована специфика третьего лица в качестве компонента семантико-синтаксической категории лица и особенности ее репрезентации в польском языке в сопоставительном аспекте. Выяснено, что характерным для семантики грамемы не-участника коммуникации является наличие грамматического отношения – прямого или скрытого – к исполнителю действия. Выделено обозначено предметно-личное, неопределенно-личное и обобщенно-личное употребление глагольных форм 3-го лица.

Ключевые слова: категория синтаксического лица, грамматика, семантика, субъект, третье лицо, дейксис.

Лит. 11.

Постановка проблеми. Незважаючи на чималу кількість наукових розвідок, присвячених вивченню категорії особи, донині залишаються дискусійними деякі питання репрезентації відповідної граматичної семантики. Новітні напрацювання в галузі функційної морфології, яка передбачає аналіз від значення (функції) до форми, зумовили перегляд загальноприйнятих уявлень про реалізацію граматичних категорій, зокрема категорії особи.

Категорія синтаксичної особи як одна з ознак предикативності служить для вираження взаємозв'язку між суб'єктом дії і дією (чи станом) з погляду участі суб'єкта в мовному спілкуванні. Завдяки їй встановлюється, кому належить виражена в часі та способі дія: мовцеві, його безпосередньому співрозмовникові чи особі (або предмету), що не бере участі в розмові. Відповідно до цього виділяють 3 грамеми: *грамему мовця, грамему адресата і грамему не-учасника комунікації* [2, 190; 3, 346; 4, 321].

Мета нашого дослідження – з'ясувати специфіку третьої особи (грамеми не-учасника комунікації) у порівнянні з ядерною зоною (грамемами мовця і адресата) в польській та українській мовах. Зіставне вивчення споріднених мов, якими є українська і польська, відрізняється від дослідження мов неспоріднених, адже схожість мовних систем априорі передбачає більше спільних, ніж відмінних рис, і саме це становить «особливий інтерес, оскільки спокуса ототожнення свого та чужого «лежить на поверхні» і є тією провокаційною близькістю, подолання якої приховує «в собі великі труднощі» [6, 42].

Аналіз досліджень. Традиційно і цілком умотивовано славісти визнають основними виразниками категорії особи особові займенники та

дієслова. Якщо особові займенники прямо вказують на першу, другу чи третю особу (а займенники третьої особи і на предмет), то дієслівні форми виражають тільки відношення дії до відповідних осіб. Категорію особи в дієслові трактують як граматичну, а в займенниках – як лексико-граматичну.

Хоча окремі питання, пов'язані з категорією граматичної особи, висвітлювали у своїх працях в україністиці – І.Вихованець, К.Городенська, В.Горяний, П.Дудик, А.Загнітко, І.Матвіяс, М.Мірченко, М. Плющ; у полоністиці – С. Йодловський, Є.Курилович, М.Лазінський, Т.Лисаковський, К.Пісаркова, Т.Ріттель, С.Шобер, спеціального наукового дослідження семантико-граматичної категорії особи, тим паче в зіставному аспекті, немає, що й визначає **актуальність** наших пошуків.

Виклад основного матеріалу. У системі особових займенників третя особа протиставляється першій та другій насамперед за ознакою участі / неучасті в діалозі. По-друге, якщо займенники *я* і *ти* є самостійними маркерами 1-ої і 2-ої особи, аналогами, то «займенники *він, вона, воно, вони*, виконуючи анафоричну функцію, набувають морфологічних форм і граматичних значень роду та числа іменника, субститутом якого виступають» [5, 232]. Якщо *я, ти, ми*, за образною характеристикою Т.Лисаковського, «класифікують світ позитивно, наділяють його значущістю, «опідметовують», *ви* – узагальнює, дистанційне, то третя особа (*oność*) опредмечує і віддаляє» [11, 121]. Властивість займенника 3-ої особи вказувати не тільки на особу, а й на предмет дала підставу Е.Бенвеністу засумніватися, чи третя особа загалом має особове значення. Поняття «особа», на його думку, «властиве кореляції «*я/ти*» і відсутнє у «*він*» [1, 285], однак далі вчений називає третю особу «немаркованим членом кореляції особи» і стверджує, що «не-особа є єдиною можливою формою вираження для таких актів мовлення, які не повинні вказувати самі на себе, а представляють процес, орієнтований на будь-кого чи будь-що, крім самого акту мовлення... [1, 290].

На думку І.Вихованця, протиставлення першої і другої особи займенників третій особі за ознакою участі / неучасті в комунікативних актах впливає на функціональну спрямованість цих форм: якщо займенники першої і другої особи виконують тільки вказівну функцію, то займенники третьої особи – вказівно-анафоричну [2, 191]. М.Мірченко стверджує наявність подвійної бінарної опозиції: «1 особа – не перша особа» та «III особа – не третя особа», яка «допомагає в розрізненні власне особових і предметно-особових значень», підкреслюючи при цьому більшу семантичну різноманітність значень III особи [4, 316 – 317]. О.Бондарко виокремлює власне-особове та предметне значення третьої особи, кваліфі-

куючи відповідно перше як найближчу периферію, що активно взаємодіє з семантичним ядром – першою та другою особою, а предметну третю особу як таку, що має яскраво виражений периферійний характер [8, 6].

Таким чином, хоча третя особа за своєю природою і функціями суттєво відрізняється від першої і другої, однак вона не може бути вилучена зі структури категорії синтаксичної особи, оскільки, позначаючи предмет повідомлення, опосередковано дотична до участі в комунікації. Незважаючи на певні розбіжності, і в українському, і польському мовознавстві загальноприйнятою є думка про тричленну парадигму категорії особи, в якій стійкою є внутрішня опозиція: 1-а і 2-га особа – 3-я особа.

Сфера третьої особи є неоднорідною. Адекватний опис категорії синтаксичної особи можливий лише за умови врахування як морфолого-синтаксичних, так і лексико-семантичних аспектів окремих мовних одиниць і всього висловлення.

Найпростішими моделями вираження семантики третьої особи, яка не бере участі у мовленні, є речення, в яких позицію суб'єкта займає іменник у називному відмінку, а позицію предиката – особове дієслово, закінчення якого є маркером особи. Позначаючи об'єкт повідомлення, граєма не-учасника мовлення в обох мовах може мати семантику істоти, зокрема означати:

– назву особи: *Ще Ярославна плакатиме в ніч на тім валу, у тім Путивлі-граді* (А.Малишко); *Rozchodzą się z dzamidów pobożni mieszkańcy* (А.Мікієвіч);

– персоніфіковану назву: *Вітер загулявся й заблудив у полі та й нита дороги у сестри-тополі* (Б.Олійник); *Zawstydziło się licem rubinowym zorze* (А.Мікієвіч);

– назву тварини: *Що має почувати горобець у горобину ніч?* (Л.Костенко); *Słyszą, kędy się motyl kołysa na trawie, kędy wąż śliska piersią dotyka się ziola* (А.Мікієвіч);

і семантику неістоти, а саме:

– назву конкретного предмета: *Дикий щавель... розрісся й услав грядки здоровецьким зеленим листям* (І.Нечуй-Левицький); *Тера siekiera dębu nie rowały* (przysłowie);

– назву абстрактного поняття: *Вічна мудрість простої людини в паланиці звичайній живе* (В.Симоненко); *Czas leczy rany* (przysłowie).

І власне-особове, і предметне значення третьої особи виражаються однаковими дієслівними формами, тобто у реченні персональний статус суб'єкта встановлюється через взаємодію семантики суб'єктної і предикативної синтаксем.

Займенники третьої особи позначають або суб'єкт поза актуальним часом, або суб'єкт, який був чи буде об'єктом комунікації. Займенники третьої особи є актуалізаторами імен. «Ідентифікація 3-ої особи, на яку вказує займенник, здійснюється на основі денотатної співвіднесеності з особою, названою іменником» [5, 274]. Характерними ознаками такого типу речень є тотожність семантичних опозицій дієслів і особових займенників.

У функціонуванні особових займенників в українській і польській мовах є суттєві відмінності. Так, форми називного відмінка особових займенників вживаються в польській мові значно рідше, ніж відповідні українські. У польській мові сама дієслівна форма вважається достатньою для вираження значення особи. Це особливо виразно проявляється у формах минулого часу дієслова, які, на відміну від українських, мають особові закінчення, пор.: *mówiłem* – я говорив, *mówiłeś* – ти говорив, *mówił* – він говорив; *mówiłam* – я говорила, *mówiłaś* – ти говорила, *mówiła* – вона говорила. Щоправда, у південно-західних говорах української мови вживаються присудки-дієслова минулого часу та умовного способу з енклітичними залишками колишнього перфекта, що є формальними виразниками категорії особи і роду, напр.: *Там ти скаже дуб старенький*, *І еден, і другий, як там жив-єм це маленький без журби і туги* (М.Шашкевич).

В українській мові певне стилістичне навантаження має т.зв. «звичайна форма множини» [7, 277], донині збережена в мовленні переважно сільських жителів. У ній знаходить своє вираження особлива шана до батька, матері, баби, діда, до старшої людини взагалі, що знайшло своє відображення у мові художньої літератури, напр.: *Дядько Лев казали, що тут мені дадуть ґрунтець і хатку* (Леся Українка); *Встали мати, встали й татко: – Де ластовенятко?* (П.Тичина); Про таку ж форму в польській мові, щоправда, як діалектну і доволі рідкісну, при зверненні до старших людей говорять у своєму дослідженні С.Йодловський [9, 66].

У польській мові як альтернатива до не дуже ввічливого називання за допомогою займенників *on*, *ona*, *one*, *oni* третьої особи чи осіб, присутніх при розмові, вживаються слова *pan*, *pani*; у множині – *panie* (про жінок), *panowie* (про чоловіків), *państwo* (про чоловіків і жінок) (дехто з мовознавців уважає їх т.зв. гонорофікативними займенниками [10]), напр.: *Marysiu, przecież pan już powiedział o tym* (*pan* замість неввічливого в такій ситуації *on*); *Panie komisarzu, uważam, że jeśli państwo zechcą, to skorzystają z naszej propozycji* (*państwo* замість *oni*).

Крім семи «особа», особові займенники самостійно виражають і граматичне значення числа. Здавалось би, відношення, встановлені між

трьома формами однини, мають бути аналогічними і для форм множини. Однак, хоч особові займенники *я – ми* (*ja – my*), *ти – ви* (*ty – wy*) протиставляються як суплетивні форми однини і множини, категорія числа в них не має словозмінного характеру подібно до іменника: *ми* і *ви* справедливо визнають окремими словами, а не формами множини, адже *ми* і *ви* позначає відповідно мовця або адресата і групу осіб, до якої може входити і третя особа: *ми* = *я + хтось* (*ти, він, вона, воно, вони*); *ви* = *ти + він* (*вона, воно, вони*). Більш тісний взаємозв'язок спостерігаємо між формами однини *він, вона, воно* і множини – *вони*. Множина тут може позначати і множину однорідних предметів чи осіб, і сукупність різних осіб або предметів. «Це мотивується корелятивністю формального і семантичного плану займенників *він, вона, воно* // *вони* у силу їх опосередкованої співвіднесеності з мовленнєвим актом» [3, 255]. Загалом можна констатувати, що у множині особа виражається «розширено і дифузно» і «являє собою фактор не множинності, а необмеженості» [1, 269].

Більшість мовознавців схиляються до думки, що *я* і *ти* не мають ніякого значення роду (І.Вихованець вважає їх омонімічними родовими формами [2, 188]), а вибір родових форм узгоджуваних із ними слів залежить від статі учасників спілкування. Натомість у займенниках третьої особи значення роду виражається безпосередньо через флексію, визначається родом співвідносного іменника і є категорією словозмінною.

Третя особа множини польського особового займенника має дві форми: чоловічо-особову (*oni*) і нечоловічо-особову (*one*). Займенник *oni* можна вжити замість слів на зразок *chłopcy, mężczyźni*, які позначають чоловіків, а також замість слів на кшталт *studenci, goście*, які можуть уживатися на позначення і чоловіків, і жінок. Займенник *one* вказує на жінок (*matki, żony*), тварин (*konie, zwierzęta*) чи предмети (*podręczniki, krzesła, ściany*). Займенник *one* вживається також замість іменників жіночого роду *osoby, postacie*, які називають і жінок, і чоловіків; пор.: *Oni tam byli – One tam były* з нейтральним українським *Вони там були*. Тому цілком слушним є зауваження польського дослідника Т.Лисаковського, що «з форм третьої особи тільки *oni* завжди і всюди особові – не можуть означати предметів, а *on, ona, ono* і *one* денотують одночасно як предмети, так і особи» [11, 122].

За певних умов займенники третьої особи та іменники – назви осіб можуть набувати значення першої або другої особи, що свідчить про їх семантичну близькість, адже учасниками комунікації можуть бути тільки люди, напр.: *І вже бачить він себе на руках матері в тихому батьківському саду... І той хлопчик (не віриться, що то був ти) дзвінко сміється, неначе в густій кроні пахучого дерева озиваються сотні дзвіночків* (І.Цюпа).

С.Йодловський аналізує нетипове для сучасної польської мови вживання третьої особи однини замість другої особи при апеляції високопоставлених осіб до осіб підлеглих, бо, як коментує науковець ситуацію, мовець нібито не хоче висловити зневаги до співрозмовника, вживаючи форму другої особи *ti*, але водночас недоречним вважає і використання слів *pan, pani*. На підтвердження сказаного вчений наводить репліки з оповідання Т.Ружевича, де керівник школи звертається до прислуги: – *No właśnie, proszę, niech zrobi panu magistrowi herbatkę, tylko niech zaparzy świeżą [...] – Niech się nie gapi, tylko niech zaparzy esencję a!... Niech wstawi to rozkładane łóżko do I klasy, tam najcieplej, i niech da beliznę pościelową* [9, 66]. Ще більш категорично про негативний відтінок при вживанні третьої особи замість другої, особливо без займенника (на зразок *Co się gapi? Pasztetu nie widział?*), висловлюється у своєму дослідженні Т.Лисаковський, на думку якого таке звернення «опредмечує» адресата, принижує його, «ставить його нижче за тварину» [11, 122].

В українській мові з подібним значенням зневаги вживається займенник третьої особи середнього роду *воно*: *Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться* (М.Коцюбинський).

Висновки. Таким чином, спільним для семантики грамеми не-учасника комунікації є наявність граматичного відношення – прямого чи прихованого – до виконавця дії. При цьому виокремлюємо означене предметно-особове, неозначено-особове та (рідше) узагальнено-особове вживання дієслівних форм 3-ої особи. Для граматичного ладу української мови більш характерний аналітичний вияв особової семантики, а для польської – синтетичний; польські займенники третьої особи множини, на відміну від українських, мають категорію персональності; заміна особових займенників на слова *pan, pani* у польській мові є винятковою на тлі не тільки української, але й інших слов'янських мов. Подальше дослідження буде стосуватися аналізу граматичних співвідношень при безособовому вживанні форм 3-ої особи та встановлення градації різних ступенів безособовості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист. – 4-е изд. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – 448 с.
2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська; за ред. І.Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови : Морфологія / А.П.Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.

4. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій / М.В.Мірченко. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2004. – 393 с.
5. Плющ М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 328 с.
6. Реформатский А.А. О сопоставительном методе / А.А.Реформатский // Лингвистика и поэтика. – М., 1987. – С.40–52.
7. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 588 с.
8. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / А.В.Бондарко, Т.В.Булыгина, Н.Б.Бахгин и др.; отв. ред. А.В.Бондарко. – СПб : Наука, 1991. – 670 с.
9. Jodłowski S. Ogólnojęzykoznawcza charakterystyka zaimka / Stanisław Jodłowski. – Wrocław -Warszawa -Kraków -Gdańsk : WPAN, 1973. – 156 s.
10. Łaziński M. O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa / Marek Łaziński. – Warszawa, 2006. – 360 s.
11. Łysakowski T. Wpływowo osoby. Gramatyka i perswazja/ Tomasz Łysakowski. – Warszawa: Akademia, 2005. – 133 s.

REFERENCES

1. Benvenist E. Obschchaia linhvistika / Emil Benvenist. – 4-e izd. – М. : Knizhnyi dom «Librokom», 2010. – 448 s.
2. Vykhoanets I. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy : Akademichna hramatyka ukrainskoi movy / Ivan Vykhoanets, Kateryna Horodenska; za red. I.Vykhoantsia. – К. : Univ.vyd-vo «Pulsary», 2004. – 400 s.
3. Zahnitko A.P. Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy : Morfolohiia / A.P.Zahnitko. – Donetsk : DonDU, 1996. – 437 s.
4. Mirchenko M.V. Struktura syntaksychnykh katehorii / M.V.Mirchenko. – Vyd. 2-he, pererobl. – Lutsk : RVV «Vezha», 2004. – 393 s.
5. Pliushch M.Ia. Hramatyka ukrainskoi movy. Morfemika. Slovotvir. Morfolohiia : pidruchnyk. – К. : Vydavnychi Dim «Slovo», 2010. – 328 s.
6. Reformatskyi A.A. O sopostavytelnom metode / A.A.Reformatskyi // Linhvistika i poetika. – М., 1987. – S. 40–52.
7. Suchasna ukrainska literaturna mova. Stylistyka / za red. I.K. Bilodida. – К. : Naukova dumka, 1973. – 588 s.
8. Teorii funktsyonalnoi hrammatiki. Personalnost. Zalohovost / A.V.Bondarko, T.V.Bulyhina, N.B.Bakhtin i dr.; отв. red. A.V.Bondarko. – SPb : Nauka, 1991. – 670 s.
9. Jodlowski S. Ogolnojezykoznawcza charakterystyka zaimka / Stanisław Jodlowski. – Wrocław -Warszawa -Kraków -Gdańsk : WPAN, 1973. – 156 s.
10. Łaziński M. O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa / Marek Łaziński. – Warszawa, 2006. – 360 s.
11. Łysakowski T. Vplyvove osoby. Gramatyka i perswazja/ Tomasz Łysakowski. – Warszawa: Akademia, 2005. – 133 s.